

УДК 140.8.130.1

Г. О. Арсентьєва
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Запорізького національного технічного університету

СТРУКТУРА Й ЕЛЕМЕНТИ ФЕНОМЕНА СПІЛКУВАННЯ

Говорячи про актуальність проведеного автором дослідження, варто зазначити, що досі залишається проблемою сутнісна визначеність феномена спілкування. У зв'язку з цим відсутнє уявлення про механізм його перебігу, немає чітких критеріїв виокремлення його елементів і структурних параметрів, шляхів, методів і техніки його досягнення, а отже, і його практичного використання.

У соціальній філософії сформувалися три основні напрями з проблем сутності спілкування: до першого на пряму належать дослідники, які затверджують інформаційний статус спілкування, тобто воно розуміється як комунікація; до другого напрямку – група авторів, котрі розглядають спілкування як форму й засіб вияву суспільних відносин; прихильники третього напрямку визначають спілкування як діяльність. Автор статті у своїх поглядах на спілкування поділяє точку зору представників третього напрямку, тобто є послідовником діяльнісного підходу в розробленні теорії спілкування й у багатьох аспектах поділяє позицію таких учених, як М. Дьомін, В. Швирьов, М. Каган, В. Сагатовський, Г. Батіщев [1–5], і під спілкуванням розуміє таку спільну діяльність людей, в основі якої лежить міжсуб'єктна взаємодія. Невираженою частиною цієї загальної проблеми є питання щодо визначення елементів і структурних параметрів спілкування.

Мета статті полягає в пошуку й теоретичному обґрунтуванні структурної моделі спілкування, виявленні його елементів, їхніх атрибутивних особливостей і шляхів практичного застосування. Автор статті має на меті дати характеристику діалогічного зв'язку учасників спілкування, визначити умови протікання діалогу, уточнити необхідні й достатні ознаки виникнення якості суб'єктності в людини, з'ясувати особливості «розуміння» в системі спілкування.

Завдання статті:

1. Дослідити понятійно-категоріальний апарат і на його основі вивести дефініцію феномена спілкування, характеристику його основних рис. Розглянути спілкування як процес, який розвивається за своїми законами.

2. З'ясувати механізм протікання феномена спілкування як процесу.

3. Визначити шляхи практичного застосування.

За відправну точку аналізу пропонуємо таке визначення спілкування: спілкування – це такий вид сумісної діяльності, між учасниками якої відбувається суб'єкт-суб'єктна взаємодія, у якій партнери однаково активні та розглядають один одного як мету, а не як засіб. Більш детально познайомитися з цим глумаченням спілкування можна в попередніх публікаціях автора [6]. Головною відмінною рисою спілкування, що визначає всі інші його характерні ознаки, є діалогічний (міжсуб'єктний) зв'язок його учасників, діалог, що розуміється в його буттєвому, онтологічному змісті.

«Діалог – сутічка різних розумів, різних істин, несхожих культурних позицій, що становлять єдиний розум, єдину істину й загальну культуру» [7, с. 137]. Це визначення гуманістичного діалогу, сформульоване Л. Баткіном, можна прийняти за загальне визначення діалогу як такого, що має відмінність від обміну монологами. «Саме в синтезі найповнішою мірою просвічує стисла структура діалогу», тому «немає нічого більш монолітного, ніж

платонівський діалог»: у ньому немає синтезу, точку зору автора висловлює один Сократ, і вона не змінюється в процесі суперечки, а його партнери – «тільки слухачі, учні, хлопчики для биття» [7, с. 175].

Діалог потребує допустити існування іншої матриці, іншого типу мислення, іншої логіки. У протилежному випадку, замість діалогу, вийде монолог або нічого не вийде.

Об'єктом можна розпоряджатися на свій розсуд, на те він і об'єкт, але продуктивний діалог можливий, коли до іншого ставляться як до рівного собі, як до особливого світу, що живе за своїми законами. У світі об'єктивності взагалі неможливий діалог, хтось буде диктувати комусь свою волю й ні з ким поговорити «по душах». Діалогічний зв'язок за суттю своєю і є зв'язок «Я» і «Ти», але, на відміну від класиків екзистенціалізму, персоналізму й феноменології, зв'язок цей розуміється нами завжди як опосередкований зв'язком «Я – Воно». Крім того, міжсуб'єктні відносини («Я – Ти») є підсистемою суб'єкт-об'єктного («Я – Воно»).

Діалог як симетричний зв'язок учасників спілкування потребує дотримання певних умов і правил. Розглянемо загальні вимоги до ведення діалогу.

1. Діалог неможливий без єдиної мови. При цьому важлива не стільки загальна знакова форма, скільки її семантика, тобто значення, якими оперують учасники діалогу. Відступи від цієї умови ведуть до плутанини, учасники діалогу перестають розуміти один одного, і діалог вироджується в логомахію, тобто суперечку, у якій ті, хто сперечаються, не погоджуються один з одним, тому що вихідні висловлювання мають різний зміст, хоча може бути, що вони тотожні із синтаксичного погляду [8, с. 183]. Єдина мова – найважливіша вихідна умова порозуміння.

2. Діалог можливий лише за наявності загального предмета обговорення. Він передбачає таке: а) об'єднання учасників загальними знаннями, довірою та порозумінням в оцінюванні деякого стану справ і водночас б) наявність пунктів розбіжності в цьому знанні й розумінні різних, іноді суперечливих, суджень щодо однієї й тієї самої ситуації. Важко уявити діалог між людьми, котрі мають абсолютно однакове розуміння суті обговорюваного. Необхідно вихідне, хоча б незначне розходження в цьому розумінні.

3. Необхідною умовою діалогу є наявність бажання й потреби в спілкуванні між його учасниками.

4. Якісний діалог – це не бій, а співробітництво, чимось схоже на гармонійний і красивий танок. Співробітництво в діалозі передбачає вміння слухати й чути іншу людину, підніматися вище за власну думку, бачити її збоку. Неодмінна умова співробітництва в діалозі – надавати перевагу уважному пізнавальному слуханню перед говорінням. Її виконання надійно забезпечує зворотній зв'язок між учасниками. Відсутність цього руйнує діалог, перетворює його в монолог, загрожує порозумінню.

5. Взаємне визнання свободи учасників спілкування – найважливіша умова діалогу. Більш докладно воно буде розглянуте нами, коли мова йтиме про атрибутивні властивості суб'єктів спілкування.

Перераховані умови протікання діалогу, сам діалогічний зв'язок зумовлюють розуміння суб'єктів. Очевидно,

що розуміння як процес і як його результат є необхідним компонентом спілкування. На сьогодні відзначається недостатня розробленість самого феномена розуміння. Вивчення його у вітчизняній філософії, наприклад, з усією серйозністю розпочалося тільки в 80-і рр. ХХ ст. До цього в більшості випадків воно вважалося не самостійним об'єктом аналізу, а побічним компонентом пізнавальної діяльності [9].

Розуміння являє собою центральний і найбільш істотний момент взаємодії суб'єктів. Необхідною умовою розуміння є визнання за іншим суб'єктом його власної логіки, самоцінності й необхідності. Зрозуміти іншого – означає відокремити його, персоніфікувати, прийняти як наявний у власній цілості й необхідності. Водночас розуміння зумовлює розширення бачення світу самим суб'єктом, розширення основ існування останнього [10].

В акті розуміння суб'єкти вступають у діалогічні відносини. Діалогічність результату розуміння полягає в створенні нової логіки їхніх смислів, що об'єднують суб'єктів і водночас зберігають самостійність їхнього існування. Порушення рівноправності єдиних міркувань суб'єктів призводить до перекрученого, неадекватного розуміння. За нав'язування логіки одного суб'єкта відбувається створення ілюзорної уяви іншого суб'єкта, він підпадає під стереотипні уявлення, втрачає свою специфіку.

Розуміння іншого суб'єкта відбувається як реконструкція його бачення світу, розкриття його значущої позиції. Результатом розуміння іншого суб'єкта стає формування логіки, що об'єднує вихідні позиції обох суб'єктів при збереженні їхньої індивідуально-особистісної забарвленості.

Діалог може бути формою зв'язку тільки суб'єктів і висловлювати всі ті риси, що відрізняють суб'єкта від об'єкта.

Вихідною характеристикою суб'єкта, головною ознакою, що відрізняє його від об'єкта, є **активність**, що розуміється як породження соціальної енергії, у якій би конкретній формі вона не висловлювалася. Дія ж кожного з партнерів спілкування являє собою подвійно спрямовану активність.

Об'єкт постає предметом прикладання активності суб'єкта.

Але все ж активність – це лише перша необхідна ознака, але недостатня, щоб виникла якість суб'єктності. Так, наприклад, існують такі види спільної діяльності людей, коли учасники можуть бути носіями активності й не бути суб'єктами, оскільки детермінанти цієї активності породжуються не в них самих, а в зовнішніх імпульсах, в інших учасників спільної діяльності.

Щоб активність стала атрибутом суб'єкта, вона повинна бути **вільною активністю, опосередкованою цілепокладанням і самосвідомістю** її носія.

Аргументуємо зазначене. **Свобода** активності полягає в самозумовленості, самопричиновості **вибору** цілей, способів і засобів її реалізації. Як наслідок цього є непередбачуваність вибору. Відсутність або втрата цієї спроможності скидає людину з позиції суб'єкта на позицію об'єкта.

За словами М. Бердяєва, «свобода протистоїть об'єктивності, тому що свобода завжди в суб'єкті, а не в об'єкті» [11, с. 173]. Е. Муньє підкреслював, що Я сприймаю «іншого» як об'єкта, коли поводжуся так, немов його немає, або використовую його як джерело інформації, як підручний засіб, або коли безапеляційно вношу його в каталог. Говорити про «іншого» як про суб'єкт, як про конкретне буття – означає визнавати, що Я не можу ні обмежити його визначеними межами, ні класифікувати, це значить надавати йому кредит.

Свобода є цілепокладаючою, виборною активністю суб'єкта. Володіння свободою – це володіння спроможністю довільно обирати напрям свого руху. **Цілепокладання та самосвідомість** являють собою усвідомлення активності (цілепокладання як звернення свідомості зовні: спрямованість і засіб дії суб'єкта; самосвідомість як спрямування свідомості всередину: самоспостереження, самоаналіз, самоконтроль тощо). Розглядаючи питання про свободу людини, необхідно виділити два основних боки у змісті свободної діяльності – свободу вибору й свободний вибір. Це принципово важливе питання. Річ у тому, що свобода вибору (можливість діяти за власною, а не вимушеною волею) як необхідний компонент справжньої свободи обов'язково повинна передбачати свободний вибір, тобто хочу роблю вибір, хочу ні. Отже, людина свободна, коли в неї є свобода вибору і свободний вибір. Але, зробивши вибір, вона сама обмежує свою свободу (відмовившись від того, чого не обрала). Коли людина сама себе обмежує, вона залишається свободною, а коли її обмежує у виборі хтось інший, не свободна.

Як наслідок **усвідомленої вільної активності** є результативна властивість суб'єкта, котрий завершує його характеристику, – його унікальність, неповторність, непередбачуваність у своїй життєдіяльності.

Унікальність є особлива, гранична форма одиничного, яка означає його **неповторність і незамінність**.

Отут проявляє ще одна із найважливіших демаркаційних ліній, що відокремлюють суб'єкта від об'єкта. Останній – що б і хто б не виступав у його ролі – або взагалі не є унікальним, або втрачає унікальність у цій ситуації, якщо й володіє нею в принципі.

Ще однією характеристикою суб'єкта є та цінність, яка приписується йому іншою людиною або ним самим. Людина ж, яка поставлена в позицію об'єкта, прирівнюється тим самим до інших об'єктів і розглядається в тих своїх якостях, що роблять її взаємозамінною в межах тієї або іншої групи або всього людства.

Онтологія світу діалогічності виявляє, по-перше, унікальність і неповторність кожної людини, її нетотожність і невиведеність ні від якої із форм загальності; по-друге, усвідомлення самою людиною одиничності свого місця в Бутті; по-третє, у цьому світі не діє закон загального заміщення.

Людина без прагнення до своєї абсолютної унікальності не може спілкуватися з іншою людиною, бо в противному разі вона буде просто пізнавати цю людину, тобто вбирати її в себе, асимілювати, і від власного «Я» нічого не залишиться.

Жодна інстанція, жодний авторитет, жодна норма над спілкуванням не владні, воно завжди так само унікально, як і його учасники.

Ставлення до іншого як до суб'єкта передбачає сприйняття унікальності партнера, переживання його цінності й надання йому свободи. Відсутність цих чинників перетворює спілкування в інший вид соціальної взаємодії.

Ті якості суб'єкта, що ми виділили як його сутнісні властивості, характерні для суб'єкта будь-якої діяльності. Що ж стосується спілкування, то воно передбачає, що його учасники **розуміють** один одного саме як людей, з тими ознаками, що ми визначили як атрибутивні властивості суб'єкта. Особливістю розуміння в спілкуванні є не те, що воно все прояснює й виявляє, а те, що воно є взаємним розумінням один одного як суб'єктів зі всіма їхніми атрибутивними властивостями. При цьому в досвіді «розуміння» саме несхожість стає цінністю. Результатом такого «розуміння» є досягнення спільності за збереження неповторної індивідуальності кожним.

Діалог може бути формою зв'язку тільки суб'єктів із їхнім взаємним визначенням себе в цій якості. А це

значить бачення в собі й в іншому свободної унікальної людини. Основна умова діалогу – це суміщення свободи та рівності його учасників. Результатом такого «розуміння» є не лише досягнення спільності за збереження неповторної індивідуальності кожним, раціональне оброблення «переживання» суб'єктами один одного. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія надає можливість жити й іншій людині як у собі або знаходити в іншій людині позитивне та безумовне заповнення свого ества. Істинне з'єднання передбачає істинну роздільність тих, хто з'єднується, тобто таку, через яку вони не виключають, а взаємно передбачають один одного. І якою б важливою не була б роль структури в зумовленості природи спілкування, найперше значення належить усе-таки елементам спілкування. Елементи визначають сам характер зв'язку всередині системи. Інакше кажучи, природа елементів зумовлює структуру їхнього взаємозв'язку. Одні елементи детермінують одну структуру, інші – іншу.

Отже, специфіка, якість системи феномена спілкування визначається, по-перше, елементами (у нашому випадку суб'єктами спілкування), по-друге, структурою, тобто їх зв'язком, взаємодією, а вона за своєю суттю може бути лише діалогом. Необхідними умовами протікання спілкування є існування потреби в спілкуванні в його учасників, взаємне визначення свободи, рівності й цінності один одного, наявність загального предмета спілкування, єдина семантика, якою оперують учасники.

Міжсуб'єктна взаємодія аж ніяк не є «безоб'єктною», як здається деяким противникам такого розуміння людського спілкування. Оскільки суб'єкт і об'єкт – поняття співвідносні, використання одного з них без іншого взагалі неправомірно. Говорячи про міжсуб'єктні відносини, ми передбачаємо їх опосередкованість об'єктом. Спілкування є таким лише до тих пір, поки суб'єкт зберігає свою суб'єктність у взаєминах з іншим суб'єктом, а цей останній орієнтується на свого партнера по спільній діяльності, тобто як на суб'єкта, а не як на об'єкт.

Людина є суб'єктом настільки, наскільки володіє свідомістю й самосвідомістю, що детермінують вільний вибір цілей і необхідних для їх здійснення дій.

Людина ж, поставлена в позицію об'єкта, прирівнюється тим самим до інших об'єктів і береться в тих своїх якостях, які роблять її взаємозамінною з іншими людьми в межах тієї чи іншої групи або всього людства.

Автор статті не претендує на вичерпний розгляд теми й уважає, що подальшого глибокого розроблення вимагають такі питання: з'ясування шляхів реалізації конструктивного спілкування як засобу оптимізації трансформаційних процесів сучасного українського суспільства; спілкування як засіб досягнення консенсусу; спілкування як діалогічний засіб організації дискурсу тощо.

Література

1. Демин М.В. Природа деятельности / М.В. Демин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 168 с.
2. Каган М.С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
3. Швырев В.С. Проблема разработки понятия деятельности как философской категории / В.С. Швырев // Деятельность: теории, методология, проблемы / под ред. И.Т. Касавина. – М. : Политиздат, 1990. – 337 с. – С. 9–20.
4. Сагатовский В.Н. Категориальный контекст деятельностного подхода / В.Н. Сагатовский // Деятельность: теории, методология, проблемы / под ред. И.Т. Касавина. – М. : Политиздат, 1990. – 337 с. – С. 70–82.

5. Батищев Г.С. Единство деятельности и общения / Г.С. Батищев // Принципы материалистической диалектики как теории познания. – М. : Наука, 1984. – С. 194–210.

6. Арсентьева Г.О. Спілкування як сумісна діяльність людей: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Г.О. Арсентьева. – Запоріжжя, 2001. – 170 с.

7. Баткин Л.М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления / Л.М. Баткин. – М. : Наука, 1978. – 270 с.

8. Береков В.Ф. Логика : [учеб. пособ. для вузов] / В.Ф. Береков. – Минск : ТетраСистемс, 1997. – 416 с.

9. Бокосhev Ж. Предмет общения и понимание / Ж. Бокосhev // Общение в свете теории отражения. – Фрунзе : Илим, 1980. – С. 125–127.

10. Терешкин А.Ф. Понимание как диалогический процесс / А.Ф. Терешкин // Труды научн.-теорет. конф. «Человек в мире диалога», 30 окт. – 1 ноября 1990 г. – Ленинград, 1990. – С. 110–113.

11. Berdiayev N. De la servage et de la liberte de l'homme / N. Berdiayev. – Paris, 1939. – 174 p.

Анотація

Арсентьева Г. О. Структура й елементи феномена спілкування. – Стаття.

У статті подано соціально-філософський аналіз спілкування. Характеристику феномена спілкування автор пов'язує з такими загальнофілософськими поняттями, як зв'язок, відносини, взаємодія та їх відбиття в соціально-філософському знанні. Виокремлено елементи і структурні параметри спілкування, які надають можливість відрізнити цей феномен у системі людської діяльності. Виявлено атрибутивні особливості суб'єкта й об'єкта спілкування. Особливу увагу приділено характеристичі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, оскільки саме вона визначає всі інші особливості спілкування. Також аналізується категорія розуміння, яке в системі спілкування відрізняється від розуміння в гносеологічному сенсі та є взаємним розумінням учасників спілкування як суб'єктів з усіма їхніми атрибутивними особливостями.

Ключові слова: феномен спілкування, суб'єкти спілкування, об'єкт спілкування, суб'єкт-об'єктний зв'язок, суб'єкт-суб'єктний зв'язок.

Аннотация

Арсентьева Г. А. Структура и элементы феномена общения. – Статья.

В статье представлен социально-философский анализ общения. Характеристику феномена общения автор связывает с такими общеполитическими понятиями, как связь, отношение, взаимодействие и их преломление в социально-философском знании. Вычленены элементы и структурные параметры общения, которые дают возможность отличить этот феномен в системе человеческой деятельности. Выявлены атрибутивные особенности субъекта и объекта общения. Особое внимание уделено характеристике субъект-субъектного взаимодействия, поскольку именно оно определяет все остальные особенности общения. Также анализируется категория понимания, которое в системе общения отличается от понимания в гносеологическом смысле и есть взаимным пониманием участников общения как субъектов со всеми их атрибутивными особенностями.

Ключевые слова: феномен общения, субъекты общения, объект общения, субъект-объектная связь, субъект-субъектная связь.

Summary

Arsentjeva G. A. Structure and elements of communication phenomenon. – Article.

The article written by Arsentjeva G.A. represents social and philosophical communication analysis. The author connects the characteristic of communication phenomenon with such philosophical concepts as connection, relationship, interaction and their interpretations in social and philosophical knowledge. Elements and communication structural parameters which enable to differ this phenomenon in the system of human activity are set apart. Special attention is paid to the description of the subject and subject relationship,

as exactly this one defines all other peculiarities of the communication. The article also analyses the category of understanding. In the communication system it differs from epistemological understanding and is similar to participants` mutual understanding, as subjects with all their attribute peculiarities. The article defines the main conditions of the communication process: participants` communication necessity; mutual admission of freedom, equality and value of each other; presence of the general communication object; united semantics, which is used by participants.

Key words: communication phenomenon, subjects of the communication, communication object, subject and object relationship, subject and subject relationship.